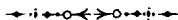

Ուրիշ իրականութիւն մ'ալ. շատ մը ճարտար կամ եռանդուն գործաւորներ հետամուտ են հիմայ աւելցնել իրենց շահերը աշխատելով ոչ միայն Տէրութեան գործատուններուն մէջ, այլ առանձին իրենց հաշուին:

Ճշմարիտ է որ Տէրութեան գործաւորաց թոշակները բարձր չեն. աղէկ վրձարում ունեցողները անոնց են որ կ'աշխատին ձեռագործներու, ծխախոտի և լուցկիներու վրայ: Նաւարաններու գործաւորները կը շահին ամենախիղճ օրական մը. առանձնական ճարտարարուեստը կը վճարէ լաւ. ուրեմն աւելի շահաւէտ պիտի ըլլար յանձնել այս աշխատութիւնները առանձնական ճարտարարուեստի:

ԱՆՏՐԷ ԼԻԵՍԻ յօդուածէ մը:

«Էքոնոմիսթ ֆրանսէզ»

ԱՇՈՒՇԱՅԻ ԿՆԻՔԸ

ԱՌ ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

Բանալէճը՝ հայ մամուլին մէջ՝ ընդհանրապէս՝ երկու շրջան ունի:

Առաջինին մէջ փաստեր կը ներկայացուին, երկրորդին մէջ՝ ճառեր առաջնութեանց մասին:

Մեր փափազն ըլլալով զբաղան բարքերու նրբացումը՝ առաջին շրջանը պիտի չանցնինք, — աւելի զոչ անկեղծութեամբ գործելէ քան անկեղծութեան ր մասին գրելէ:

Եթէ ուզէինք ալ սակայն՝ պիտի չկարենայինք մեր ընդդիմախօսը եսասիրութեամբ ամբաստանել, որովհետեւ նա իր անձնական զիտը չէ բնաւ որ կը պաշտպանէ, այլ հինքու կարծիք մը:

Հ. Ն. Ակինեան իր ընթերցողներուն սխալ լուր մը հաղորդած ըլլալով, այն է թէ Վրաստանի մէջ Ե. դարուն մէկ թագաւոր գոյութիւն ունէր, փութացինք ուղիւ ծանուցանել, իր սխալը սակայն յառաջ կու գար Brossetի Histoire de la

Georgie գործոյն ընդարձակութենէն, երկու ստուար հատորներ՝ որուն ամէն կողմ մը բնականաբար չէր կրնար կարդացած ըլլալ մեր սիրելի ընդդիմախօսը:

Բայց իր պղծ վրիպակը նպատակ մ'ունէր. անկարելի ցուցնել մեր այն ենթադրութիւնը՝ որուն համեմատ Ե. դարուն Արծիւզ Քարթլի կ'իշխէր, իսկ Աշուշա կախէթու. ենթադրութիւն մը որ կը ներշնչուէր Աշուշայի կնքոյն Փիթիաքսեւ Իւփրոն Քարթիկոն մակագրէն, զոր կը կարդանք Բղեալիս Վրաց Կարթիկաց (կախէթ անուան հնագոյն ձեւ), անկարելի ըլլալով Քարթիկոնը և Գուգարը ո հասկնալ, ինչպէս կ'ընէին ցարդ գիտնականը՝ (բայց յաճախ հարցականով մը որ մեկնութեան մը հարկը մատնաճշդելով)՝ քանի որ Գուգարը բառը ոչ իբրեւ յունարէն (Γωγάρων) և ոչ իբրեւ հայերէն կրնար Քարթիկոնը գրուիլ:

Գիտութեան վարպետները ընդհանրապէս նուազ վստահ կ'ըլլան իրենց կարծիքին վրայ՝ քան աշակերտողները: Հ. Ն. Ակինեան իրը ճշմարտութիւն ջանաց ներկայացնել այն կարծիքը՝ որ լուրջ կասկածներ կը ներշնչէր իւր բուն տէրերուն:

Ամէն ոք ազատ է ենթադրութիւն մը հաւանական համարելու կամ անտեղի, բայց ներքի չէ այսպէս յայտարարել զայն պատմական սխալի մը վրայ հիմնուած, ինչպէս կ'ընէր մեր յարգոյ ընդդիմախօսը. և Ե դարուն ի Վիրս (հայ և վիր) պատմագիրը մէկ թագաւոր կը ճանչնանք:

Անցնինք քննութեան խնդրոյն. — Վրաստանի մէջ մէկ թագաւոր գոյութիւն ունէր Գ. Ե. դարուն:

Հակառակը ապացուցանելու համար՝ հետաքայ փաստերը բերինք:

1. Գ. դարուն Միհրան Քարթլի վրայ կը թագաւորէ, իսկ իր Ռէվ որդին «règne sur le Cakhet et sur le Coughet et réside à Oudjarma» (Brosset, II, 621):

2. Ե. դարուն Վախթանգ Գուրգասաւ

Քարթլի վրայ կը թագաւորէ, իսկ Միհրան և Գրիգոր «régnaient sur le Coukhet» Brosset, անդ)։

3. Երբ Վրաստանի վրայ Արձիւզ կը թագաւորէ, Կորին Աշոշայի զրան եպիսկոպոսին վրայ խօսելով կ'ըսէ. «եպիսկոպոս կացեալ տանն արքունականի»։

4. Եւ դարուն Վախթանգի թագաւորած ժամանակ Աշոշայ իրմէն շատ մեծ դեր ունի իբր վարիչ Վրաստանի։

5. Վրաց արքունիքը երկու ճիւղ ունէր, Միհրանի և Ռէվի. Աշուշան այս ցեղէն ըլլալով Ռէվի ընտանեաց իրաւունքները պէտք է վայելէր, այն է երկրորդական զահու իրաւունքը։ — Յարգոյ յօդուածագիրը Աշուշայի ծագման մասին մեր ըրած ապացուցութիւնն ընդունելով հանգերձ՝ խոյս կու տայ անկից յառաջ եկած հետեւութիւնն։

Տեսնենք թէ այս փաստերուն հանդէպ ինչ կը կանգնէ մեր սիրելի ընդդիմախօսը։

Պրոսսէի վկայութիւններուն տակ տագնապած, և չկարենալով ազատութեան ս' և է ելք մը գտնել, նա կ'առարկէ թէ այդ վկայութիւնները առնուած են այն համառոտութիւնէն՝ զոր ժամանակագրական կարգով զրոյս է Պրոսսէ Վրաց պատմագիրներու թարգմանութեան ետեւը։ Պրոսսէն չէր կարող մեզ հաճոյք մը պատճա-

ռելու կանխամտածութիւնն ունենալ և կուսակցական ձգտումով՝ իր պարբերութիւններն յորինել այնպէս որ յարգոյ յօդուածագիրը անկարող ըլլար զիմադրելու Ուստի նաև այս մասին եղած զանգատը ո՛ր և է օգնութիւն չէ՛ կարող բերել իրեն։ Պրոսսէ իր ամէն խօսքի ջրով նշանակած է Վրաց տարեգրիներու համապատասխանող էջերը որ դեռ կը մնան, առջեւնիս կանգնած են, կարող ցոյց տալու՝ թէ Վրաստանի մէջ՝ երկու թագաւոր զահակալած են միաժամանակ՝։

Այսպէս Տարեգրիները կ'ըսեն.

1. Վրաց Միհրան թագաւորի ժամանակ Ռէվ որդին կը նստէր իր Սողոմէ կնոջ հետ Ուշարմա և ունէր «le titre de roi vivant même de son père»։

Ահա Միհրան ու Ռէվ, կրկին թագաւորներ. մեր յարգոյ ընդդիմախօսը չկարենալով խոյս տալ այս վկայութիւնէն՝ իրեւ հակառակ փաստ մը կ'աւելցնէ թէ «Ռէվ միշտ միաբան հօրը հետ կը գործէր», ինչ որ զովելի յատկութիւն մ'է, բաւական պատճառ մը չէ սակայն՝ Ռէվը զահէն զրկելու. «Րէվ և Սողոմէ յովարմա կը նստէին բայց ոչ իրբեւ ուրոյն թագաւոր»։ «Միաբան էր նա կամ ստորակարգեալ՝ ուրիշ թագաւորի մը՝ իրաւագիտական մանրամասնութիւններ որ չեն կրնար թագաւորաց թիւը նուազեցնել։

1. Պրոսսէ կատարած է արդէն շատ աշխատութիւններ — վկայութիւններ և դէպքեր համեմատել, լուսաբանել զանոց իրարմով և աշխարհագրութեամբ, յետոյ զԵջմական եղբակացութիւնը նշանակել՝ աղբիւրներուն հետ — աշխատութիւններ զոր հարկ չէինք համարել կըրէնել. մենք նշանակած ենք Պրոսսէի հաստիք և էջ ուր վերջիշեալ վկայութիւնները կան, ուստի նաև անկարելի է ըմբռնել «աղբիւրները ճիշտ նշանակելու» դիտողութիւնը։ Պրոսսէի զործը անխախտ Histoire de la Géorgie կամ Վրաց Տարեգրիներ (որովհետեւ այս է իր բոսփանդակութիւնը) ընդհանուր անունով կոչելնիս աղիթ մը չէր կրնար տալ անտեսելու՝ մեր կողմնակիցութիւնը կանգնած թուական ցուցումներ։

Չենք զարմանար սակայն եթէ մեր թուանշաններն ալ վկայութեանց բաղդին հանդիպած ըլլան... տեսութիւն վրկած... Թէպէտ յօդուածներս՝ Պրոսսէի զործին չափ ընդարձակ չէր։

2. Ուշարմա՝ մայրաքաղաքն էր. բայց ծագրական պիտի ըլլար կարծել թէ անոր վրայ միայն կ'իշխէր Վրաստանի երկրորդական ճիւղը և ոչ զոնէ շրջակայ զաւառներուն, Կախէթու վրայ. ինչպէս անտեղի պիտի ըլլար Մթիէթի վրայ միայն թագաւոր նկատել Պարթիւնը։ Բաց աստի, Կախէթու և Կոխէթի տէրութիւնը Ռէվի ընտանիքի կալուածատիրական իրաւունքը կը ներկայանայ վրաց պատմութեան մէջ և Պրոսսէ դէպքերու և վկայութեան մեծեցումն է, որ իրաւոր վերայիշեալ խօսքները կը բանաձևէ։

3. Տեսնենք յօդուածագրին առարկութիւնը. Ա.—«Երբ մեռաւ Միհրան, գահն քաղաքացաւ Բակուր որդին, սակայն Հայր ոչ տային թագաւորել, զի կամեին զորդի դատեն Տրդատայ (այս է զորդի արքայորդոյն Ռէվի) թագաւորեցուցանել (Ջուանշէր էջ 69-70), Բակուր Պարսից և Յունաց թագաւորներու խորհրդով Ռէվի կնոջ և որդուց այսպէս զի կը զրէ. Ուշարմա չէ հասեալ ապք

րեզրոց լուսեման պատճառաւ. բայց այս անգամ՝ բացառաբար՝ յօղուածագիրը կը միաբանի իր հետ՝ քանի որ երրորդի մը դէմ պաշտպանուելու հարկը կայ:

Սակայն եթէ ընդունինք որ այդ թագաւոր Գուրգէնը Գուգարքի բոցաշխ մ'էր, աւելի եւս հաւանական կը դառնայ մեր կարծիքը քանի որ Աշուշ եւս հիշտ նոյն պաշտօնը կը զբաւէր, — որովհետեւ երբեք

ծանուած, իրականին մէջ՝ մեծամեծ իշխաններն էին իր վրայ թագաւորող: Եւ զարմանալի չէ եթէ ստոյգմէ մին եղած է նաեւ Կախէթու տէրը. անոնքն անբնական եւ անհաւանական կարծեք պիտի ըլլար համարել՝ թէ իր ժառանգական իրաւունքը չէ կրցած պահպանել այն պարագային՝ երբ ամէն ոք ինքնակուսութիւն ձեռք կը բերէր մանուկ արքային վրայ, թագաւորութեան անունը միայն յանձնելով Վաթիթանգի որդւոյն: Բայց Դիմետրի ճարտարութիւնը որով կրցած է զէթ իր կալուածատիրական իրաւոցը փրկել (չենք գիտեր սակայն ինչ չափով) կառնել է կրթէ Բարսաւանի պատմութեան մէջէն Ե. դարու կրկին թագաւորները (Վաթիթանգ եւ Դաշի) հաւանել մի անգամով:

Գ. — Տարեգրները կ'ըսեն «Mirian et Grigol, descendants de Rew, fils du même roi; ils possédaient le Coukhet et vivaient dans la ville forte de Rousthaw»: Թողածագիրը կ'ըսէ թէ «Մեծ իսկան կամ Գրիգոր չէին թագաւոր, այլ ժառանգորդ թագաւորութեան ըստ Բակուրի տոռած գրոյն»: — Ի հարկէ անոնք չէին թագաւոր... Վրաստանի բուն զաւուր վրայ, ուր բազմած էր Վաթիթանգ, այլ Կախէթուի Փարսի թագաւորութեան «ժառանգորդ» ըլլալին ցոյց կու տայ արդէն թէ անոնք Կախէթու վրայ կը թագաւորէին, որովհետեւ տեսանք որ քոռն գանձն ժառանգն է որ երկրորդական աթոռին վրայ կը բազմի: Վաթիթանգ թագաւոր ինքնին՝ անգլական՝ պատմեղագէտ Գաւէր Մեհրաբի կը կոտակէ եթէ ողջ չգտնուայ պատմեղագէտ: Ուստի յարաբերութիւնները բարեկամական չեն եւ ո'չ մէկ պատճառ կայ սովորութեան հակառակ գործուած զեպք մը ենթացիկաւ: Եւ այդ պատճառաւ չէ՞ որ Վաթիթանգ՝ երբ Դաշի որդին կ'առնենայ «Ենամակալ» ներու գրութիւնը կը ստեղծէ պաշտօնականութիւնը զգալի լինելու համար: Միեզ համար սակայն ամենեւեկ կարեւորութիւն չունի Մեհրաբի թագաւորած ըլլալը կամ ոչ, եւ մեր ապացոյցութիւնը ո'չ մէկ ֆասս կը կրէ եթէ զանոնք ստեղծական իշխան ալ նկատենք. — Մեհրաբ կամ Դաշի, բուսական է որ Ե. դարու երկու թագաւոր կային ի Վիրս:

Դ. — Կախէթ անունը, ըստ Պրոսպէր, առաջին անգամ գործածած է արաբացի մատենագիրը մը Cakhit ձեռագիր. վրացի մատենագիրներուն մէջ կը սկսի առել ուշ. սակայն ըստ Վրաց աւանդութեան՝ ծագած է Փարսէլուի Ե որդիներէն միայն Կախտի անունէն, — Այս տեղեկութիւնէն Հանդէս Ամսթերդամի յօդուածագիրը ըստ հա-

տարակուսի ենթարկած չենք Աշուշայի՝ Գուգարքի տէր մ'եւս ըլլալը:

Թողուածագիրը զանց ըրած է պատասխանել

1. Կործան դէմ որ Աշուշայի տունը ւարքունականն կ'անուանէ:

2. Փարպեցւոյ դէմ, որ Աշուշայի մեծագոյն պաշտօն կու տայ քան Վաթիթանգի:

3. Խորենացւոյ դէմ՝ որ Ռեմ արքա-

ւանական կը տեսնէ կարծել թէ «արաբական արքաւանաց ժամանակ կուտած ըլլայ Աղդանից աշխարհին այս մասը՝ այսպէս Կախէթ, ինչպէս Հայոց Ռոստոմ գաւառը»: Ինք վրացերէնի յոյնակիի վերջաւորութիւն մ'է եւ իրեն ճամպատասխանողներ ունի Կախիք, Սոմխիք անունը մէջ, հետեւաբար չէր կարող Արաբիայէն բերուած ըլլալ: Փարսիի եւ Կախտի երբ եղբայր նշանակուիլը՝ ցոյց է միանգամայն անոր ազգայնութեան եւ հոգեման, Սովորական քաղաքութիւն մը չէ անուն մը արաբական ծագով տալ անոց զէթ ասոր նշանակութիւնը մեկնելու:

Ե. — Հնգական բացատրութիւն մը «Աշուշ չէր կարող Յազկերտին թուգիք ուղարկել ինքզինց անպատե՞ կարծեղին բոցաշխ անուանելով» յօդուածագիրը հարկ եղած ըսողը հանդիսաւորութեամբ վերլուծման ենթարկելով՝ անհաւանական կը գտնէ յունարէն կնիք մը ուղարկել Յազկերտի... Իրաւագիտական մասն ալ զանց չընելու համար՝ կարող էր քննութեան անուն նաեւ թէ այդպիսի գործ մը ո'րքան արժանի կարող էր նկատուիլ պատուհանի...:

Թողուածագիրը կ'ենթադրէ թէ յունարէն կնիք մը Յուանայ տեղապահութեան ժամանակ կարելի էր, եւ այս ուղղութեամբ կ'ընէ իր քննութիւնները:

Ընդհակառակ մենք չենք կարծիք թէ հարկ ըլլայ սպասել տեղութեանց յեղաշրջուելուն միայն կնիք մը յօրինելու համար:

Վասակ Պարսից տիրապետութեան տակ էր. բայց նամակներ կ'ուղարկէր Յունաց թագաւորին իր սեփական կան կնիքով: Երբեք այս բոլոր քերտոտեաններու ապահանջն եւ յոյւր թիւզանդիւնն էր: Աշուշա նոյն զիջքի մէջ էր Վրաց նկատմամբ՝ ինչ որ Վասակ Հայոց: Ռեմ իր կրկն աւելի անտեղի ըլլալ՝ ցոյց մտածել թէ հարկ է այս ինչ տեղութեան հպատակ ըլլալ նոյն տեղութեան պատկանող ո' եւ անմի հետ թղթակցելու համար: . . . Հարկատուութեան օրէնքը չէ՞ զօրեւ բնաւ կնիքի մասին:

Զ. — Թողուածագիրը Ռշա անունը սխալագրութիւն մը կը նկատէ, որովհետեւ Խորաքանդակ է մակագիրը, Թոմմագէտի կը տեղեկացնէ թէ «Աշ» գրերուն համար տեղ կայ կնիքին վրայ, եւ յետոյ ժամանակը դիտումը չունի միայն գրերը մաշնելու այլ եւ չէ: Եւստի իւրաքանչիւրի ըրջակայ անհասարակութիւնը հարթելով, կ'եղծանի գրութիւնը:

յէն սերած դնելով զԱշուշա՝ Կախէթու տերութեան ժառանգ կ'ընէ զայն:

Ամենէն հետաքրքրական երեւոյթը սաւայն՝ զոր կ'ուզէինք անդրադարձնել մեր սիրելի ընդդիմախօսի գրութեանց մէջ այն է՝ որ ղէպըրը առանձինն առանձինն կ'ընդունի, բայց երբէք հաւաքաբար:

Այսպէս վկայութեանց առջեւ գտնուած պահուն՝ կ'ընդունի որ Միհրան և Ռէվ, Վախթանգ և Դաչի, միաժամանակ թագաւորած են, բայց եզրակացութեան եւ կած ժամանակ կը յայտարարէ դարձեալ առանց հակասութեան առջեւ երկիւղի ո՛ր և է նշան ցոյց տալու:

Աստուհ կերպով կը յայտարարեմ թէ անոնք (հայ և վիր մատենագիրք) մէկ քաղաք կը յիշենո՞ւ:

Թուարանական ճշմարտութիւն մը պէտք է ուրանալ ըսելու համար թէ Միհրան Մցխիթի վրայ կը թագաւորէր, իսկ Ռէվ՝ Ունարմայի, բայց... Վրաստանի մէջ մէկ թագաւոր կար: Գուժարի սխալ մը, պարզապէս:

Եզրակացութեան ժամանակ յօդուածագիրը զՂաթած կ'երեւնայ իր նախորդ գրածներուն վրայ և զանոնք ի վերջոյ կը մերժէ:

Մեր նպատակն էր ցոյց տալ թէ կը սխալի, մէկ թագաւոր դնելով ի վրաստան Ե դարուն, իսկ թէ որքան վստահութեամբ, այդ մեզ չի հետաքրքրեր, — թէպէտ ամենէն վստահաւորները այս տեսակի վրիպակներն ըլլան:

Նոյնպէս գիտական կարեւորութիւն չունին իր յայտարարութիւնները. աւելի գոհ կ'ըլլայինք եթէ հայ և վրացի պատմիչներն ընէին զանոնք:

Հայոց թուականի չզոյուրութիւնն ալ՝ մինչև թ դար՝ չափազանց վստահաբար յայտարարուած էր. բայց կարծենք թէ ընթերցողի վստահութիւնը կապ չունի միշտ զրոյթիին հետ:

Յօդուածագիրը դաճութեամբ կը յիշէ թէ մեր նախորդ փաստերը Աթերեա շատերը մոլորցուցած են արդէնո՞ւ: Պէտք է ըսենք՝ արդիւնքը ամբողջապէս չսեփակաւ:

Նելու համար՝ թէ ընդդիմախօսը մեծապէս աշխատակցած է մեզ՝ իր յօդուածներու կիսովը հերքելով ինչ որ ըսած է միւս կէսին մէջ:

Այս խնդիրը առիթ տուաւ մեզ Առաջալի անձնաւորութեան մասին նոր քննութիւններ կատարելու, և անդրադառնալու նոր եղբուրթիները որ աւելի հաւանականութիւն մը կ'աւելցնեն Աշուշայի կնքոյն մակագրութեան տուած մեր մեկնութեանը:

Հ. Կ. Տ. ՍԱՆՏԻՆՈՒ

ԿԱՐՆՈՅ ԳԻՒԼԵՐԸ

ՃԱՆԱՊԱՐԱՆՈՐԴԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՆԵՐԷՆ

Հայոց Նազապետը իւր Տիագորին մէջ կը գրէ. « Ի դաշտին Կարնոյ սփռեալ են իբրեւ հարիւր քսան գեօղ »: Օսմանեան պաշտօնական Տետրը՝ ամբողջ Կարնոյ կուսակալութեան մէջ (ուր կը պարունակուին Երզնկա և Պայէզխտ գաւառները) կը նշանակէ 20 գաւառակներ, 69 գիւղախումբեր, և 2617 գիւղեր: Հարկաւ աստի կրնանք գուշակել, որ Կարին՝ ամենէն բազմաթիւ գաւառն ըլլալով՝ բազմաթիւ ալ պիտի ունենայ գիւղեր: Մեզ համար աւելի կարեւորութիւն ունեցողն է գաւառիս մէջ գտնուած հայ բնակչօք գիւղերը, որոնք կը համարուին գրեթէ վաթսունի չափ:

Առաջին տեղին ունի Ըյրձա, 105 տունուր բնակչօք: Ընդհանրապէս տարուան երեք եղանակներուն մէջ միշտ Պարսկաստանէն և Տրապիզոնէն եկող կարաւաններ կ'անցնին աստի Կարին երթալու: Ունի ընդարձակ ախոռներ. ուր ուղտերու երամակներ ամէն օր կը հանգչին իրենց բարած շաքարի, քաֆէի, քարիւղի և կերպասներու հակերովը: Նշանաւոր են իւրեն երեք պարսպապատ հանքային ջրեր՝ մուկներուն աւազանները, ուր ամառնալին եղանակաց սկիզբները և մանաւանդ